O SLOVNÍKOVÝCH TRANSMISÍCH

Alena M. Černá

Abstrakt: Příspěvek je věnován několika metaforickým lexikálním jednotkám, které poprvé užil Daniel Adam z Veleslavína ve svých slovnících (zejména v díle *Nomenclator quadrilinguis* z roku 1598) a které byly převzaty do pozdějších lexikálních děl (od V. J. Rosy až k *Příručnímu slovníku jazyka českého*). Při analýze popisujeme význam a formu metafor a také změny, které je zasáhly, případně i nové lexikální jednotky, které tyto metafory nahradily či doplnily. Analýza současně přispívá k poznání lexikografické metody minulých období.

Klíčová slova: Vývoj češtiny, slovník, Daniel Adam z Veleslavína, metaforické lexikální jednotky.

Slovníkové zpracování češtiny má dlouhou tradici. Již ze středověku máme k dispozici rukopisné soupisy českých slov s různou funkcí a s různým dosahem.[1] V tomto příspěvku tyto první pokusy opomineme a budeme se především zabývat až slovníky tištěnými, které ve větší míře začínají vznikat teprve v pokročilém 16. století. Na základě několika metaforických pojmenování, která chceme podrobně analyzovat, ukážeme vztah mezi humanistickými a mladšími slovníky a tím přispějeme i k poznání lexikografických postupů ve starším slovníkářství.

Přenesené výrazy (metafory v širším slova smyslu) vznikají na základě přenášení pojmenování již existujícího na nový pojem. Děje se tak především na základě vnějších souvislostí mezi původním a novým pojmem. Vzniklé pojmenování může mít charakter metafory nelexikalizované, aktuální, nebo metafory lexikalizované, uzuální.[2] Lexikalizované metafory pak formují nový (sekundární) význam existující lexikální jednotky, případně spolu s dalšími lexémy vytvářejí ustálené slovní spojení (např. frazémy). Pojmenování vzniklá přenesením významu se vyskytují ve všech útvarech národního jazyka, a to jak v jazyce současném, tak v jazyce historickém.

Výchozí materiálovou bází je pro nás čtyřjazyčný slovník *Nomenclator quadrilinguis Boemico-Latino-Graeco-Germanicus*, který vytvořil a ve své tiskárně vytiskl v roce 1598 Daniel Adam z Veleslavína (1546–1599).[3] Tento slovník vznikl přepracováním čtyřjazyčného slovníku německého učence Helfrika Emmelia, Daniel Adam především nahradil francouzskou jazykovou část českou, ale zasahoval i do podoby zbylých jazyků. Nomenklátor je rozdělen na čtyři třídy (o bohu a církvi, o přírodě, o člověku a o lidských činnostech), které jsou dále rozděleny na kapitoly. Nemalá část uvedených výrazů popisuje specifické jevy a má charakter termínů. Výskyt metaforických pojmenování v těchto částech je obzvlášť zajímavý a dokládá, že termíny či výrazy funkčně termínům blízké se v historické češtině tvořily také sémantickým tvořením slov.[4]

1 HLADKÁ, Z. Lexikografie. In: *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*. Praha: Academia, 2007, s. 164–198, zvl. s. 165–170.

2 FILIPEC, J. – ČERMÁK, F. *Česká lexikologie*. Praha: Academia, 1985, s. 109.

3 ADAM Z VELESLAVÍNA, D. *Nomenclator quadrilinguis Boemico-Latino-Greco-Germanicus*. Praha: Daniel Adam z Veleslavína, 1598; Praha: Academia, 2015, 2. vyd., edd. A. M. Černá, T. Berger, A. Hadravová, K. Pořízková. (slovník dále citujeme pod zkratkou VelNomQ).

4 *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002, s. 259.

Přenesených pojmenování je v objemném textu VelNomQ velké množství. Vzhledem k tomu, že nemáme k dispozici žádný slovník humanistické či barokní češtiny ani materiálové jazykové báze typu korpusu starší češtiny,[5] nemůžeme jednoznačně potvrdit z dalších pramenů, že Veleslavínovy metafory existovaly v živé češtině, že tedy byly uzuální, lexikalizované. Vycházíme však z předpokladu, že Daniel Adam by nezařadil do slovníku, který měl být především učební pomůckou,[6] okazionalismy či jiné výrazy, které by v jeho době nebyly ustálenou součástí českého lexika. Pro následující analýzu jsme z čtyřjazyčného nomenklátoru vybrali čtyři metaforická pojmenování, kterými se budeme zabývat vzhledem k jejich formě, významu, stylistické charakteristice, motivačních vztahů i vzhledem k doloženosti v češtině předveleslavínské i poveleslavínské.

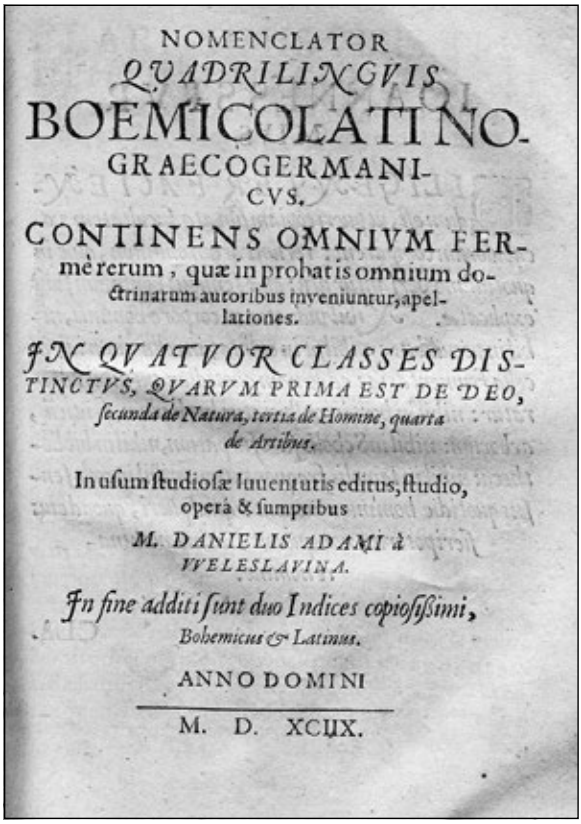
NOMENCLATOR
QVADRILINGVIS
BOEMICOLATINO-
GRAECOGERMANI-
CVS.
CONTINENS OMNIVM FER-
mè rerum, quæ in probatis omnium do-
ctrinarum autoribus inveniuntur, apel-
lationes.
IN QVATVOR CLASSES DIS-
TINCTVS, QVARVM PRIMA EST DE DEO,
secunda de Natura, tertia de Homine, quarta
de Artibus.
In usum studiosæ iuuentutis editus, studio,
operâ & sumptibus
M. DANIELIS ADAMI à
VVELESLAVINA.
In fine additi sunt duo Indices copiosissimi,
Bohemicus & Latinus.
ANNO DOMINI
M. D. XCIIX.

Obrázek č. 1: Nomenclator quadrilinguis z roku 1598 – titulní list.

1. „Vítr v psí dni, vlčkové, kteříž po obilí běhají – Wjtr w pſý dni, wlčkowé, kteřjž po obilj ſ̃ěhagj – etesiae – ἐτησίαι – Wind in den hundstagen (VelNomQ, B3r, 427).
Heslová stať se nalézá v sousedství názvů druhů větrů v kapitole o živlech (II. třída, 5. kapitola). Při adaptaci Emmeliova slovníku Veleslavín v mnohých případech neměl k dispozici jednoslovné ekvivalenty k řeckým či latinským slovům, a tak užíval formu opisu. Tak tomu je, shodně s německým zněním, v první části heslové stati. Zde Veleslavín ve formě neshodného přívlastku specifikoval čas, kdy takový vítr vane – tedy období psích dnů, za něž staří Řekové a Římané označovali období mezi 22. červencem a 23. srpnem, kdy byla na obloze viditelná Psí hvězda (Sirius), nejjasnější hvězda souhvězdí Velkého psa. V druhé části hesla Daniel Adam tento vítr, který vlní lány s obilím, označil metaforou „vlčkové". Samotné pojmenování pro označení lehkého, „hravého" větru však nestačí, proto je nutné doplnění ve formě vztažné věty „kteříž po obilí běhají". Doplnění bylo nezbytné též z toho důvodu, že lexém „vlček" již

5 Badatelům je po registraci k dispozici *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny* [on-line]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR. v. v. i., oddělení vývoje jazyka, od 2010 [vid. 2018-09-29]. Dostupné z: http://madla.ujc.cas.cz.

6 Viz ADAM Z VELESLAVÍNA, *Nomenclator quadrilinguis…*, s. 4r.

7 Z VelNomQ citujeme příslušnou heslovou stať včetně informace o stránce a sloupci starého tisku, a to v textovém znění, jak ji obsahuje edice slovníku uvedená v pozn. 3.

ve staré češtině vykazoval kromě přímých pojmenování i některá nepřímá, obrazná.[8] Jedná se o přenesení významu z pojmenování označujícího zvíře na přírodní jev; větrem rozvlněné obilí vyhlíží, jako by se v něm honila smečka hravých mláďat. Společnými sémy, na jejichž základě se přenos uskutečnil, jsou sémy pohyblivosti (hravosti), malosti (jemnosti) a četnosti (opakovanosti). Význam četnosti je podtržen i plurálovou formou výrazu („vlčkové").

V jazykovém materiálu, který máme pro období před veleslavínským tiskem k dispozici, toto pojmenování nenalézáme, poprvé jej dokládá VelNomQ; metafora není doložena ani v jiných Veleslavínových slovnících, tj. v trojjazyčném *Nomenclatoru*[9] a v *Sylvě quadrilinguis*.[10] *Dictionarium lingue Latinae*[11] vykládá latinský ekvivalent „etesiae" opisem „vejroční chladní větříkové, kteříž měsíce srpna, v psí dni, od půlnoci vějí" (VelDict, Ii1v). Z pozdějšího období toto obrazné pojmenování nalézáme ve slovnících, které z Veleslavínovy slovníkářské tvorby čerpaly,[12] tj. zejména ze slovníku Kašpara Zachariáše Vusína.[13] Vusínův trojjazyčný slovník vycházel nejen v několika reedicích, nýbrž také ve třech verzích, v nichž byl pokaždé jiný výchozí jazyk. V části s výchozí češtinou metaforu nalézáme: „Vlčkové, vítr ve psí dni, kteříž po obilí běhají – etesiae – der okwind in den hundstagen" (VusČes, 330). Autor slovníku chtěl zařadit lexém „vlčkové" na první místo heslové stati, avšak změněnému slovosledu nepřizpůsobil zbylou část českého hesla. Došlo tak k nesprávnému přiřazení vztažné věty. V části s výchozí latinou však za „etesiae"[14] uvádí jiný ekvivalent: „chladný větříček v psí dni" (VusLat, 227). Veleslavínova slovní zásoba se hojně nachází také ve slovníku Jana Karla Rohna,[15] kam se zřejmě dostává prostřednictvím slovníku K. Z. Vusína. J. K. Rohn výklad latinského lexému „etesiae" převzal pravděpodobně z Vusínova slovníku s výchozí latinou a výklad ještě upřesnil, avšak metaforické pojmenování „vlčkové" vynechal: „Větřikové chladní, kterýž měsíce srpna v psí dni od západu vějí" (RohnNom, 5, 76). Název větru „vlčkové" není obsažen ani ve slovníku Karla Ignáce Tháma,[16] který českou a německou část VelNomQ přetiskuje jen s malými změnami;[17] v tomto případě však vynechal celé heslo (ThámSlov, 1, 17). Metaforu s lexémem „vlčkové" ale nalezneme ve *Slovníku česko-německém*

8 Srov. slovníky staré češtiny, textové banky a další jazykové zdroje dostupné z internetových stránek *Vokabuláře webového – webového hnízda pramenů k poznání historické češtiny* [on-line]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR. v. v. i., oddělení vývoje jazyka, od 2006 [vid. 2018-09-29]. Dostupné z: http://vokabular.ujc.cas.cz. – Obrazné pojmenování „vlček" také označovalo např. planý výhonek stromu, mléčný zub, onemocnění kůže či druh sukna. Viz *Elektronický slovník staré češtiny* [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., oddělení vývoje jazyka, od 2006 [vid. 2018-09-29]. Dostupné z: http://vokabular.ujc.cas.cz (zkratka ESSČ).

9 ADAM Z VELESLAVÍNA, D. *Nomenclator omnium rerum propria nomina tribus linguis, Latina, Boiemica, Germanica explicata continens.* Praha: Daniel Adam z Veleslavína, 1586 (zkratka VelNomT); elektronická verze je dostupná ze stránek *Vokabuláře webového*: http://vokabular.ujc.cas.cz/informace.aspx?t=VelNomT&o=nezapojeneZdroje.

10 ADAM Z VELESLAVÍNA, D. *Sylva quadrilinguis vocabulorum et phrasium Bohemicae, Latinae, Graecae et Germanicae linguae.* Praha: Daniel Adam z Veleslavína, 1598 (zkratka VelSylva).

11 ADAM Z VELESLAVÍNA, D. *Dictionarium linguae Latinae.* Praha: Jiří Melantrich z Aventina, 1579 (zkratka VelDict).

12 Viz ČERNÁ, A. M. – BERGER, T. Úvod k edici uvedené v pozn. 3, s. 21–24.

13 VUSÍN, K. Z. *Dictionarium von dreyen Sprachen, teutsch, lateinisch und böhmisch.* Praha: Kašpar Vusín, 1722, 2. vyd. (část slovníku s výchozím jazykem češtinou citujeme pod zkratkou VusČes, s výchozí latinou VusLat); elektronická verze je dostupná ze stránek *Vokabuláře webového*: http://vokabular.ujc.cas.cz/informace.aspx?t=VusSlovBLG1729&o=nezapojeneZdroje.

14 *Slovník středověké latiny* uvádí pod heslem „etesiae" výklad „pasátní větry, pasát", viz *Slovník středověké latiny v českých zemích = Latinitatis medii aevi lexicon Bohemorum.* Praha: Academia, od 1977.

15 ROHN, J. K. *Nomenclator, to jest Jmenovatel aneb rozličných jmen jak v české, latinské, tak i v německé řeči oznamitel*. Praha: Jana Průšová, 1764–1768 (zkratka RohnNom).

16 THÁM, K. I. *Nejnovější ouplný česko-německý slovník aneb příhodný vejběrek slov…* Praha: K. I. Tham, 1807–1808 (zkratka ThámSlov).

17 Srov. ČERNÁ, A. M. Thámův Veleslavínův nomenklátor. *Naše řeč.* 101, 2018, s. 158–175.

Josefa Jungmanna[18] (JgSlov, 5, 130), který z Veleslavínových děl často citoval. Heslo je doplněno jediným dokladem, právě z VelNomQ. Autorita J. Jungmanna a jeho díla pak způsobila, že metaforu přenášejí i další slovníky – Františka Štěpána Kotta[19] (KottSlov 4, 735) či Josefa Franty Šumavského[20] (FrantaSlov, 1162). Přejímání lexikální báze ze slovníku do slovníku může zkreslit představy o skutečném výskytu lexikální jednotky v jazyce, proto ověříme existenci této metafory v neslovníkové literatuře. Ignác Jan Hanuš ve své etnografické studii dosvědčuje, že v polovině 19. století byla tato metafora známá: „když vzduch obilím, vlny na něm působě, silně pohybuje, říkává lid náš, že vlčkové po poli běhají“.[21] Do své sbírky přísloví ji zařadil i František Ladislav Čelakovský.[22] Z těchto dokladů plyne, že metafora nepojmenovává vítr, jak tomu bylo u Veleslavína, nýbrž přímo vlnky na obilí, které vítr způsobil. V současném jazyce, o němž referují např. korpusy současné češtiny, se metafora ani jiné obrazné pojmenování větru či vlnícího se obilí nevyskytuje.

2. „Šišky aneb koťata, jako na ořeších – Sſiſſky aneb kotiata, gako na ořeſſjch – panicula, nucamentum – ἀνθήλη – Zäpfflin, oder kätzlin, als an den nußbäumen“ (VelNomQ, C1r, 66).

Dalším případem, kdy došlo k přenesení významu od názvu zvířecího mláděte, tentokrát k pojmenování rostliny, je výraz „koťata“; metafora se vyskytuje v kapitole o stromech a jejich částech a koresponduje s německým ekvivalentem (II. třída, 10. kapitola). Lexém označuje květy (jehnědy) – v současné češtině se podobné květenství u vrby jívy lidově nazývá „kočičky“.[23] V jiných Veleslavínových slovnících se lexém v tomto významu nevyskytuje; oba starší slovníky vykládají latinský výraz „panicula“ popisem květu ořechu, jehnědy („dlouhé chlupaté šišky na vlaských a léskových ořeších tehdáž, když ktvou“ VelDict, Zzz2r; „ořechový květ aneb šiška“ VelNomT, 154). Ve staré češtině rovněž nebyl lexém „koťata“ v tomto významu zaznamenán, pro příslušné květenství se užívalo pojmenování „jěhněd“ a v Klaretově slovníku v kapitole o stromech nalézáme výraz „beránek“.[24] Toto pojmenování vzniklo v souvislosti se symbolikou Velikonoc, kdy kvetoucí větvičky jívy (tj. kočičky) v domácím prostředí zastupovaly palmové ratolesti, jimiž byl Ježíš vítán při příchodu do Jeruzaléma. Označení „beránek (boží)“ jako základní symbol Velikonoc se přeneslo i na pojmenování jívových větviček v květu. K přenosu významu došlo na základě podobných rysů, které vykazuje kotě a jehněda jívy – tedy např. hebkost, mladost, oválnost aj.

Metaforické pojmenování jehněd „koťata“ převzal do svého slovníku K. Z. Vusín („koťata na ořeších neb šišky – panicula, nucamentum“ VusČes, 101). V latinské části však za „nucamentum“ uvádí zdrobnělinu „koťátka“ (VusLat, 415). Věrný Veleslavínův následovník, K. I. Thám, se rovněž této metafoře nevyhnul („šišky neb koťata“ ThámSlov, 1, 25). Lexikální

18 JUNGMANN, J. *Slovník česko-německý.* Praha: Academia, 1989–1990, 2., nezměněné vyd. (zkratka JgSlov).

19 KOTT, F. Š. *Česko-německý slovník zvláště grammaticko-fraseologický.* Praha: František Šimáček, 1878–1893 (zkratka KottSlov).

20 FRANTA ŠUMAVSKÝ, J. *Česko-německý slovník = Böhmisch-deutsches Wörterbuch.* Praha: Cís. král. dvorní knihtiskárna synů Bohumila Haase, 1851, heslo Vlč-atý (zkratka FrantaSlov).

21 HANUŠ, I. J. *Nástin báječných bytostí Bábyaa Děda hlavně co do starožitností česko-slovenských.* Praha: Královská česká společnost nauk, 1864, s. 45.

22 ČELAKOVSKÝ, F. L. *Mudrosloví národu slovanského ve* příslovích. Praha: Lika klub, 2000, s. 766.

23 *Příruční slovník jazyka českého.* Praha: Státní nakladatelství et al., 1935–1957, 2. díl, heslo „kočičky“ (zkratka PSJČ).

24 Viz ESSČ, hesla „jehněd“ a „beránek“.

formu „kočičky“ poprvé nacházíme ve slovníku Václava Jana Rosy[25] („Kočičky jsou pupence na vrbě neb jívě“ RosaSlov, 3, 483), kde však neoznačují květ, nýbrž pupeny, a J. K. Rohna („Kočičky na stromích, jako na ořechu“ RohnSlov, 1, 50). Další ekvivalenty uvádí ve slovníku Josef Dobrovský[26] („koťata, kočičky, koťátka, jehnědy, mor. barušky, řasa“ DobrSlov, 312), podobně též Kottův slovník (KottSlov, 1, 716; 8, 163). V PSJČ ještě nalézáme i lexikální výraz „koťátka“,[27] avšak v dokladové části heslové stati se uvádí pouze značně starý citát z přírodopisu Maximiliána Václava Šimka z konce 18. století („na jedné větve dvojnásobní ratolest s toliknásobným květem, kterýž koťátka jmenujeme, se nachází“).[28] V současné češtině je v běžné komunikaci pro rozkvetlou jívu užíván výraz „kočičky“.

3. „Ožralec vína, vinný molek, kdož rád víno pije – Ožralec wjna, winný moſek, kdož rád wjno pige – vinolentus, temulentus – πάροινος, παροινῶν – Verſoffen, weingirig“ (VelNomQ, H3r, 234).

Z živočišné říše čerpáme i další příklad – od názvu hmyzu je vytvořeno obrazné pojmenování člověka „vinný molek“. „Vinný molek“ je člověk, který holduje alkoholu, resp. vínu a pivu, v němž se „utápí“ podobně jako mol či jiný hmyz, a jenž se při chůzi pohybuje zmateně a nekoordinovaně jako poletující motýlek. Výraz se nachází v kapitole o mravních nedostatcích (III. třída, 4. kapitola).

Výraz „molek“ je zdrobnělinou k substantivu „mol“ – to už ve staroslověnštině i ve staré češtině[29] označovalo mj. drobného motýlka, odolného domácího škůdce. Apelativum „molek“ ze staré češtiny nemáme registrováno, avšak z konce 15. století je doložen výraz jako vlastní jméno („Jíra Molek“[30]). Z uvedeného dokladu není možné vysuzovat nic konkrétního, ale je pravděpodobné, že bylo motivováno oblibou nositele v popíjení alkoholu. Z veleslavínského a mladšího období je toto slovní spojení doloženo velmi často, jak ze slovníkových, tak z neslovníkových zdrojů. Daniel Adam z Veleslavína sousloví zachytil již ve svém prvním velkém slovníku („vinosus, vini cupidus, ebriosus – vinný molek, ožralec“ VelDict, Aaaaaa1v). V *Sylvě quadrilinguis* toto spojení nalezneme také – pod heslem „opilec“, které navíc obsahuje množství synonym a opisů významu: „ožralec, bratr z mokré čtvrti, žráč a piján vína, který ustavičně v krčmě leží, vždycky u korbele sedí a nikdý nevyhašuje, bez přestání slívá, co v lázni na kamna, nalívá, dolívá, a nikdý dosti nemívá, vinný molek, bibát“ (VelSylva, 1035); za pozornost mj. stojí i český výraz „bibát“ utvořený na základě latinského slovesa „bibere“ (pít). Vusínův slovník uvádí výraz hned na třech místech, např.: „Molek vinný, ožralec vína, kdož rád víno pije – vinolentus, temulentus“ (VusČes, 138). V Rosově slovníku v tomto spojení nenalézáme deminutivum, nýbrž základní substantivum; to se vyskytne i v pozdějších zdrojích („vinný mol (t. kdo nemírně víno pije, opilec)“ RosaSlov, 7, 252). Následují slovníky K. I. Tháma („vinný molek, ožralec vína“ ThámSlov, 1, 81), J. Dobrovského („opilec, ochlasta, ožralec, bratr z mokré čtvrti, vinný (pivní) molek“ DobrSlov, 292), J. Jungmanna (JgSlov, 2,

25 ROSA, V. J. *Thesaurus linguae Bohemicae*. Praha: Knihovna Národního muzea, sign. IV D 81/1–7 (zkratka RosaSlov); elektronická verze je dostupná ze stránek *Vokabuláře webového*: http://vokabular.ujc.cas.cz/nezapojene.aspx?idz=eRosaThesN.

26 DOBROVSKÝ, J. *Deutsch-böhmisches Wörterbuch*. Praha: In der Herrl'schen Buchhandlung, 1821 (zkratka DobrSlov); elektronická verze je dostupná ze stránek *Vokabuláře webového*: http://vokabular.ujc.cas.cz/informace.aspx?t=DDBW&o=nezapojeneZdroje.

27 PSJČ, 2. díl, heslo „koťátko“.

28 ŠIMEK, M. V. *Krátký vejtah všeobecné historie přirozených věcí.* Vídeň: Herrmann Joseph Krüchten, 1778, s. 60.

29 Viz ESSČ, heslo „mol“.

30 Opíráme se o interní lexikální kartotéku oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český.

488), J. Franty Šumavského (FrantaSlov, 371) a F. Š. Kotta (KottSlov, 1, 1061). V posledních čtyřech uvedených zdrojích se již objevuje vedle determinujícího adjektiva „vinný“ také adjektivum „pivní/pivný“. PSJČ již tento výraz neeviduje, avšak v kartotéce, která sloužila jako materiálová báze,[31] je doložen např. citát z povídky Václava Klicpery *První mlejn* v Praze: „tu jsem našel v cestě, v blátě molka bezdušného, a smilovav se nad ním, vedl jsem ho“.[32] Zajímavé je, že někdejší excerptor do záhlaví lístku připsal novočeský ekvivalent „mlok“; je tedy evidentní, že dokladu neporozuměl ani po formální, ani po významové stránce. Označení opilce jako „vinný/pivní/pivný mol(ek)“ nalézáme i v dalších dílech („nyní vinní molkové nastali, když slyší o dobrém vínu…, že ho neodejdou, až všeckno i s kvasnicemi vypijí“[33]; „takoví z mokré čtvrti páni bibálkové, naskrz děraví bubnikové, vinní molkové“[34]), ba i v biblickém textu. *Bible kralická* – v komentářích k Pavlově prvnímu listu k Timoteovi – dodává ke slovům „piján vína“ ekvivalent „opilec, vinný mol“ (ad 1 Tim, 3, 3). O pevném zakotvení v češtině svědčí i výskyt lexikální jednotky „pivný molek“ v příslovích F. L. Čelakovského.[35] Přenos významu mezi označením drobného hmyzu a člověka se pravděpodobně uskutečnil na základě společných sémů přelétavost, nekoordinovaný a zmatený pohyb, obtížnost pro okolí, které jsou vlastní molu i opilci. Proces jistě podpořil i fakt, že různý létavý hmyz (moli, mušky) byl přítomný v prostorách, kde se skladovalo či čepovalo pivo a víno.

„Vinný/pivní/pivný mol(ek)“ jako označení pro opilce současná čeština neregistruje, avšak pro stav silné opilosti se užívá pojmenování „být na mol“.[36] Tento frazeologismus se pravděpodobně vyvinul z analyzované metafory, avšak pro dnešní uživatele není zcela průhledný. Dokládají to mj. internetové diskuse, které při pokusech o výklad původu sousloví lexém „mol“ spojují s hudební terminologií (jeden z přispěvatelů se táže, proč se neříká „být na dur“). Mezistupněm mohlo být slovní spojení „opilý jak mol (mor.)“, které jako uzuální uvádí Jungmannův slovník (JgSlov, 2, 488); z toho se patrně dnešní vyjádření „být na mol“ vyvinulo.

Podobně jako u metafory „koťata“ lze i v tomto případě sledovat zánik obrazného pojmenování, které ovšem nezmizelo z češtiny beze stopy – bylo obměněno a přetvořeno do jiné syntaktické struktury.

4. „Dírka v chlebě, pekařova duše – Djrka w chlebě, pekařowa duſſe – hecta, pusula – φλύκταινα – Brotblätterin, wann mans back“ (VelNomQ, P4v, 464).

Protože nejen vínem člověk je živ, pojednáme na závěr i o reálii týkající se chleba. – Veleslavínův slovník dokládá v kapitole o pekařích, jejich nástrojích a chlebu (IV. třída, 36. kapitola) spojení „pekařova duše“, které označuje póry (skuliny) v chlebové skývě. Z předveleslavínského období toto metaforické pojmenování doloženo nemáme. Uvádí ho však již nejstarší velký Veleslavínův slovník: „hecta, pustula – dírka v chlebě neb pekařova duše“ (VelDict, xx1r), podobně i trojjazyčný nomenklátor (VelNomT, 89). Nepřekvapí, že výraz vytiskl ve svém slovníku i K. Z. Vusín („dírka v chlebě neb pekařova duše – hecta, pusula“ VusČes, 38), avšak v části s počáteční latinou uvádí za latinské „hecta“ jiný výraz („hecta – bublenka na chlebě“ VusLat, 285). Na rozdíl od Vusína spojení do svého slovníku nezařadil K. I. Thám (ThámSlov, 2, 54). Ve slovníku J. Jungmanna se metafora vyskytuje pod heslem „chléb“, kde je uveden jako druh chleba

31 Digitalizovaná kartotéka je přístupná z: http//psjc.ujc.cas.cz.

32 KLICPERA, V. *První mlejn* v Praze. Praha: Josef Ambrož Gabriel, 1847, s. 41.

33 DOBŘENSKÝ Z ČERNÉHO MOSTU, V. *Věník fíkový, to jest Zastření aneb výmluva všelikého opilce*. Praha: Jiří Černý z Černého Mostu, 1588, s. C12r.

34 ZÁVĚTA ZE ZÁVĚTIC, J. *Schola aulica.* Praha: nakladatel neuveden, 1607, s. 84–85.

35 ČELAKOVSKÝ, *Mudrosloví…*, s. 706.

36 *Slovník české frazeologie* zachycuje lexém v podobě „být/bejt namol“, viz *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy slovesné. A–P.* Praha: Academia, 1994.

„dušovatý chléb"; slovní spojení je v závorce doplněno údajem „dírka v chlebě, pekařova duše" (JgSlov 1, 800). Metaforické pojmenování tedy iniciovalo vznik adjektiva označujícího chléb „s dušemi". Spojení „pekařova duše" i adjektivum „dušovatý" dokládá ještě i slovník F. Š. Kotta (KottSlov, 1, 329, 330, 526) a J. Franty Šumavského (FrantaSlov, 115). – Jak se uskutečnil přenos významu nelze – vzhledem k „vizuální neuchopitelnosti" lexému „duše" – snadno popsat; pravděpodobně vstupovaly do procesu sémy nehmotnost, neviditelnost či vnitřní umístění. Vznik metafory možná posílil i předpokládaný citový vztah mezi tvůrcem (pekařem) a jeho dílem (chlebem); pekař do svého díla vkládá cosi cenného ze svého já – svou duši.

V současné češtině neexistuje pro tento jev jednoslovný název; v odborné literatuře potravinářské se otvory v chlebě nazývají póry – chléb je pórovitý (má vzduchové bubliny). Tato Veleslavínova metafora tedy zmizela z českého jazyka bez plnohodnotné náhrady.

Pojednali jsme o čtyřech (dvou jednoslovných a dvou dvouslovných) obrazných pojmenováních, která se vyskytují poprvé ve slovnících Daniela Adama z Veleslavína. Na základě porovnání těchto specifických výrazů, které stojí na okraji lexikálního systému, s dalším lexikografickým i jiným jazykovým materiálem můžeme konstatovat tyto závěry:

Vliv Veleslavínových slovníků na pozdější lexikografii byl velmi silný. Z jeho prací čerpaly slovníky V. J. Rosy, K. Z. Vusína, J. K. Rohna, K. I. Tháma, ale také slovníky J. Dobrovského, J. Jungmanna nebo F. Š. Kotta. Analýza prokazuje, že lexikografická metoda starších období často spočívala v přejímání „dobrých vzorů", mezi něž byl Daniel Adam jistě právem zahrnut. Přebírání z Veleslavínových slovníků se ve starším období (Rosa, Vusín, Rohn) nedělo bezprostředně, nýbrž postupně, od nejbližšího předchozího přejímatele. V mladším, zejména obrozeneckém období (Thám, Dobrovský, Jungmann) se patrně přejímalo přímo z Veleslavínových slovníků, neboť veleslavínská doba a veleslavínská čeština byly proponovaným vzorem. F. Š. Kott pak uváděl Veleslavínovo lexikum prostřednictvím Dobrovského a Jungmannova slovníku. V mladších slovnících jsou přejímky z Veleslavínova díla potvrzeny i uvedením zkratky zdroje (např. Wq, Wn v JgSlov).

Vzhledem k absenci slovníku či korpusu komplexně zahrnujícího starší češtinu nelze přesně stanovit, jak byly uvedené metafory v průběhu doby v češtině užívány, zda byly rozšířené v živé češtině, či zda se jen silou tradice přenášely z jednoho slovníku do druhého, s případnými přesahy do nečetných děl autorů, kteří byli s danými slovníky obeznámeni.

Žádné ze čtyř metaforických pojmenování již v současné češtině neexistuje. Některá zmizela z jazyka beze stopy, některá obměnila svou formu či byla nahrazena jiným obrazným výrazem. Pokud se metafora vztahovala k neběžné, exkluzivní reálii či jevu, který se v životě (a následně v komunikaci) neobjevoval příliš často, pak z jazyka zmizela – to je případ lexému „vlčkové" pojmenovávajícího určitý typ větru či názvu pro skuliny v chlebovém krajíci „pekařova duše". Lexém „koťata" označující květy vrby jívy se sice nezachoval, avšak byl nahrazen slovotvorně příbuzným lexémem „kočičky". Pojmenovávaná skutečnost je obecně známá široké veřejnosti. Květy jívy se v přírodě vyskytují pouze v krátkém období, aktuální komunikační situace je tedy nedlouhá; na druhou stranu se však jedná o jedny z prvních květů po zimě (či v době velikonočních svátků), což zvyšuje oblibu tohoto lexému v užívání. Lexikální jednotka „vinný molek" se sice rovněž do současné češtiny neudržela, avšak pojmenovává reálii často se vyskytující v běžném životě, proto se jí dostalo náhrady v obecně známém frazeologismu „být na mol".[37]

37 Při vzniku příspěvku byly využity zdroje *Výzkumné infrastruktury pro diachronní bohemistiku* (RIDICS, <http://vokabular.ujc.cas.cz>).

ON DICTIONARY TRANSMISSIONS

Summary: Daniel Adam of Veleslavin (1546–1599) is rightly considered the founder of the Czech lexicography. His work has been followed by subsequent generations and his Czech became a model for the period of the Czech National Revival. This paper pursues several metaphorical lexical units that Veleslavín first used in his dictionaries (especially in his *Nomenclator quadrilinguis* dating back to 1598): little-wolves = wind; kittens = catkins; wine molech = a drunkard; baker's soul = pores in a hunch of bread. These metaphors, which undoubtedly existed in the Humanist language, were taken over by more recent lexicographers and lexicographic works (from V. J. Rosa up to the Reference Dictionary of Czech Language [*Příruční slovník jazyka českého*]); such a fact contributes to the understanding of the lexicographic method of the past periods. At the same time, the question arises as to whether these metaphors were actually used in spoken Czech, or they only appeared in the given dictionaries as a reflection of the lexicographical work of the influential Humanist scholar. In the analysis, we also describe the changes that affected the forms and meaning of the metaphors as well as, in some cases, do we describe even new lexical units that replaced or supplemented these metaphors.

Key words: Czech language development, dictionary, Daniel Adam of Veleslavín, metaphorical lexical units.

PhDr. Alena M. Černá, Ph.D. (*1964)

Pracuje jako vedoucí vědecký pracovník v oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., v Praze. Její badatelský zájem se soustředí na staročeskou slovní zásobu (především na lékařskou terminologii), ediční teorii a praxi, osobu a dílo Daniela Adama z Veleslavína a zpřístupňování informací o historické češtině na internetových stránkách *Vokabulář webový* (http://vokabular.ujc.cas.cz).